

Η προϊστορία των ιδρυμάτων της Λέρου ή πώς ο χώρος καθορίζει τους θεσμούς

Η ΛΕΡΟΣ. ΜΕ ΤΗΝ ΕΝΣΩΜΑΤΩΣΗ ΤΗΣ στην Ελλάδα, υποδέχεται ένα σημαντικό αριθμό εξωτερικών θεσμών ιδρυματικής φύσης που της προσδίδουν την ιδιαίτερη ταυτότητα του νησιού της «εξορίας» και του «αποκλεισμού». Μελετώντας την αλυσιδωτή εγκατάσταση αυτών των ιδρυμάτων στο νησί και τη διαδοχή τους στους χώρους των παλιών ιταλικών στρατώνων, επιχειρούμε να απαντήσουμε στο ερώτημα: γιατί η εξουσία επέλεξε, την περίοδο εκείνη, τη Λέρο και τους εγκαταλελειμμένους στρατώνες ως «τόπους» εγκλεισμού ανεπιθύμητων κοινωνικών κατηγοριών;¹

1. ΤΟ ΝΗΣΙ ΚΑΙ Η ΙΔΙΟΜΟΡΦΙΑ ΤΟΥ

Η Λέρος, μικρό νησί του Ν.Α. Αιγαίου, αποτελεί μια ιδιόμορφη περίπτωση κοινωνίας, αφού οι κάτοικοί του έζησαν την τελευταία πεντηκονταετία,

1. Το κείμενο αυτό στηρίζεται σε συμπεράσματα επιτόπιας έρευνας, βασισμένης στη μέθοδο της συμμετοχικής παρατήρησης, για την εκπόνηση διδακτορικής διατριβής με θέμα, *Η σχέση της τοπικής κοινωνίας με την ψυχιατρική κοινότητα. Η περίπτωση της Λέρου*, στο τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου. Το υλικό προέρχεται από προφορικές συνεντεύξεις, ελεύθερες ή ημι-κατευθυνόμενες με κατοίκους του νησιού και δημόσιους φορείς. Συμπληρώνεται, διασταυρώνεται και υποστηρίζεται από γραπτές πηγές. Μέρος των στοιχείων παραχωρήθηκε σε συνέντευξη, τον Ιούλιο του 1995 στη Λέρο, στον ιταλό σκηνοθέτη της R.A.I. Gabriele Palmieri—με ταυτόχρονη μετάφραση της ψυχιάτρου C. Baldi—για τις ανάγκες τηλεταινίας με θέμα τη Λέρο και το ψυχιατρείο.

περίπου, σε εγγύτητα με ποικίλες περιθωριακές κατηγορίες ατόμων. Η εξουσία επιλέγει, μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, το παραπάνω νησιωτικό πλαίσιο, γεωγραφικά και θεσμικά περιφερειακό, για να υποδεχθεί μια σειρά από πειθαρχικά ιδρύματα —θεσμούς και να λειτουργήσει σαν ένα εργαστήριο δοκιμαστικής εφαρμογής νέων πρακτικών προνοιακής πολιτικής και διαχείρισης κοινωνικών προβλημάτων.

Τα ποικίλα ιδρύματα εγκλεισμού που σταδιακά εγκαθίστανται στο νησί, εγγράφονται στη σύγχρονη ιστορία του, επηρεάζοντας και σπλώνοντας την ταυτότητά του. Η Λέρος ήδη καταγράφεται ως «νησί αποκλεισμού» και «εξορίας», ως «νησί αποθήκη». Η ιστορική αυτή διάσταση είναι καθοριστική για το μικρό νησί της Δωδεκανήσου, το οποίο σχετικά πρόσφατα ενσωματώθηκε στην Ελλάδα, μόλις το 1948, αφού προηγουμένως γνώρισε τις αλλεπάλληλες κυριαρχίες των Ενετών, των Οθωμανών και των Ιταλών.

Στη διάρκεια της Ιταλικής Κατοχής (1912-1943) και ιδιαίτερα μετά το 1922, αρχίζει η σταδιακή διαμόρφωση του νησιού σε αεροναυτική βάση, μέσα από μια σειρά οχυρωματικών έργων και έργων υποδομής. Ακολουθεί μια ανάπτυξη εξαρτημένη απόλυτα από τη νέα του φυσιογνωμία. Με τη νομική πλέον κατοχή της δεύτερης περιόδου (1923-1943), η Δωδεκάνησος μετατρέπεται σε αυτόνομη ιταλική κτήση και παραβιάζεται το προηγούμενο προνομοιακό καθεστώς που απολάμβαναν τα νησιά, στην περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας, και το οποίο διατήρησαν και οι Ιταλοί, την πρώτη περίοδο της απλής στρατιωτικής κατάληψης του νησιού (1912-1922).² Κατά τη δεύτερη αυτή περίοδο, οι πολιτικοί και διοικητικοί θεσμοί αλλάζουν και η οικονομία του νησιού προσανατολίζεται στις νέες επιλογές αποικισμού και στρατιωτικού εξοπλισμού του νησιού.

Στην κατασκευή στρατιωτικών αλλά και μονίμων έργων υποδομής απασχολούνται εκτός από τους ντόπιους και ένας μεγάλος αριθμός μεταναστών από τα γύρω νησιά. Το νησί ευημερεί και οι κάτοικοι απασχολού-

2. Μ. Ησυχος, *Το Πανόραμα της Λέρου*, Λέρος, 1989.

νται ως ανειδίκευτοι εργάτες. Τα έργα υποδομής δίνουν διέξοδο στην οικοδομή και διαμορφώνουν μια αγορά για τα τοπικά προϊόντα. Όμως, μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο και την Απελευθέρωση, το σκληρικό αλλάζει ριζικά: ένας άνεμος καταστροφής και ερειπίων πνέει πάνω απ' το νησί μόλις σταματούν τα οχυρωματικά έργα, φτώχεια και οξύτατη ανεργία πλήττουν τον ντόπιο πληθυσμό και τον οδηγούν στη μετανάστευση.

Η «τεχνητή» οικονομία που είχαν στήσει οι Ιταλοί για τις ανάγκες του πολέμου και του αποικισμού του νησιού έχει καταρρεύσει. Η καθολική ανεργία αυτής της περιόδου έχει ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση κάθε αγοραστικής δύναμης του πληθυσμού. Τα επιδόματα ανεργίας και οι διανομές τροφίμων της U.N.R.R.A., μαζί με την υλική βοήθεια δωδεκανησιακών και λεριακών οργανώσεων Αθηνών και εξωτερικού, συντηρούν αρχικά τον ντόπιο πληθυσμό, ένα μέρος του οποίου απασχολείται στη συνέχεια σε τοπικής σημασίας έργα που έθεσε σε εφαρμογή η U.N.R.R.A.³

Αμέσως μετά την ενσωμάτωση, το ελληνικό κράτος επιφυλάσσει στο νησί μian «άλλου» τύπου ανάπτυξη, αφού χάρις στον περιφερειακό του χαρακτήρα —απομονωμένη πολιτισμική μονάδα— αλλά και την κτιριακή υποδομή του, συνιστά προνομιακό πεδίο για την αλυσιδωτή εγκατάσταση πολλαπλών πειθαρχικών ιδρυμάτων, που αλληλοδιαδέχονται στους ίδιους, διαθέσιμους χώρους των παλιών στρατώνων που άφησαν πίσω τους οι Ιταλοί διατηρώντας και αναπαράγοντας συγχρόνως, το πρότυπο του στρατοπέδου.⁴

3. Βλ. Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, *Δωδεκάνησος*, τόμ. Α', 1947.

4. Βλ. απόσπασμα συνέντευξης Διευθυντή Ψυχιάτρου του Κ.Θ.Α. στο *Ράδιο Λέρος*, 18 Σεπτεμβρίου 1989: «Αλλά αυτά τα κτίρια δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι δεν έγιναν ειδικά για ψυχιατρεία ή για νοσοκομεία: αυτά τα κτίρια ήταν ότι απέμεινε από τον πόλεμο, κτιριακές εγκαταστάσεις του Βασιλικού Ιταλικού Ναυτικού. Ήταν ερειπωμένα, όπως ξέρουμε όλοι, και ό,τι μπορούσε να γίνει έγινε για να βελτιωθούν και να μπορούν να στεγάσουν τους πρώτους ασθενείς που ήρθαν το 1957. Έγινε η βελτίωση των χώρων, ανάλογα με τις δυνατότητες που υπήρχαν τότε και με τους χώρους που υπήρχαν —γιατί δεν μπορούσε κανείς να κάμει κάτι άλλο. Έπρεπε μέσα στον ίδιο χώρο να κινηθούμε και να βάλουμε την κατάλληλη υποδομή για να μπορεί να δεχτεί τους πρώτους ασθενείς. Κάπως, βέβαια, εκ των ενόντων έγιναν όλα.»

Είναι φανερό ότι τα τελευταία χρόνια το νησί ζει με τα ιδρύματά του και από αυτά: σήμερα, μάλιστα, από το τελευταίο —το ψυχιατρείο, την παρουσία του οποίου εκμεταλλεύεται στο έπακρο από οικονομική και κοινωνική άποψη. Το ψυχιατρείο σήμερα φέρει όλα τα χαρακτηριστικά ενός υδροκέφαλου ιδρύματος, γύρω από το οποίο αναπτύσσεται μια οικονομία «ιδρυματική», θα λέγαμε, αφού είναι κάτι σαν «εργοστάσιο» του νησιού και ο σημαντικότερος οικονομικός πόρος του.

Η απασχόληση του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, συγκεντρώνεται σήμερα, στον τριτογενή τομέα και κύρια στο ψυχιατρείο, τον σημαντικότερο εργοδότη του νησιού. Έτσι, το 60% του οικονομικά ενεργού δυναμικού εξαρτάται άμεσα ή έμμεσα από την ιδρυματική οικονομία του Κρατικού Θεραπευτηρίου Λέρου (Κ.Θ.Λ.). Ο υδροκεφαλισμός του ιδρύματος επεκτείνεται και στους άλλους κλάδους παραγωγής που εξαρτούν τη δραστηριότητά τους από τη ζήτηση του ψυχιατρείου.⁵

Στο πλαίσιο αυτού του υδροκεφαλισμού, το ψυχιατρείο ως οργανισμός απορροφά σταδιακά το Νοσοκομείο και το Π.Ι.Κ.Π.Α. και, εκτός από τον ετήσιο προϋπολογισμό του που είναι δέκα δις, αποσπά επιπλέον κοινοτικά κονδύλια για την αναβάθμιση και τον εκσυγχρονισμό του στο θεσμικό επίπεδο. Επί πλέον, επεκτείνεται συνεχώς, χωρικά στο «εσωτερικό» της τοπικής κοινότητας, μέσα από την ίδρυση των νέων εξωτερικών ψυχιατρικών δομών.

2. Η ΠΟΡΕΙΑ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΙΔΡΥΜΑΤΟΠΟΙΗΣΗ.

α. Τα ιδρύματα

Μετά τον εμφύλιο πόλεμο, το Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα (Β.Ε.Ι.)⁶ ιδρύει στην Κω και στη Λέρο Αναμορφωτικές Σχολές, που προορίζονται για

5. Βλ. Ε.Τ.Β.Α., *Μελέτη ανάπτυξης νήσου Λέρου*, Αθήνα, 1989.

6. Το Βασιλικό Εθνικό Ίδρυμα ιδρύεται το 1951 και είναι υπεύθυνο δικτύου Γεωργικών, Τεχνικών και Οικοκυρικών Σχολών καθώς και ο κύριος χρηματοδότης προγραμμά-

ανήλικους ποινικούς και πολιτικούς κρατούμενους, με την επωνυμία Βασιλικές Τεχνικές Σχολές, από αυτές μόνον η σχολή της Λέρου «δέχεται» κομμουνιστές.⁷ Η ίδρυση και λειτουργία των σχολών αυτών, υπό την άμεση εποπτεία του βασιλιά Παύλου, είναι ένα από τα κατασταλτικά μέτρα που παίρνει το κράτος, εκείνη την περίοδο, σε συνάρτησή με μια σειρά θεσμικών αλλαγών, που αφορούν στον τρόπο μεταχείρισης των νέων υποδίκων και καταδίκων, ώστε να καταστεί δυνατή η ιδεολογική αναμόρφωση των νεαρών κομμουνιστών. Αναφερόμαστε στην αλλαγή του νόμου για τους ανήλικους εγκληματίες, ώστε να μπορούν να εκτίουν μέρος της ποινής τους σε Σχολές του Β.Ε.Ι. Σύμφωνα με νομοθετήματα του 1950 και 1952, οι ανήλικοι που δεν έχουν ξεπεράσει το 19ο έτος της ηλικίας τους, κρατούμενοι σε φυλακές για αξιόποινες πράξεις, εισάγονται σε σχολές του Β.Ε.Ι. για «ειδική διαπαιδαγώγηση» προς αναμόρφωση και απολύονται, μετά από απόφαση των αρμοδίων οργάνων του ιδρύματος, με αναστολή της ποινής τους.⁸

Οι σχολές αυτές υποδέχονται 1.500 νέους κάθε χρόνο. Στόχος αυτών των «νέου τύπου» αναμορφωτηρίων είναι να θέσουν υπό έλεγχο, μέσω του εγκλεισμού, τις «επικίνδυνες» κατηγορίες νέων. Στα ιδρύματα αυτά, οι προς αναμόρφωση νέοι περνάνε μια περίοδο εκπαίδευσης, που περιλαμβάνει εκτός από την εκμάθηση τέχνης και την ηθική διαπαιδαγώγησή τους, με βάση τις αξίες του κοινωνικού συστήματος. Ο στόχος των σχολών αυτών, όπως επίσημα εκφέρονταν, ήταν η συμφιλίωση των ανταρτοπλή-

των τοπικής ανάπτυξης που αφορούν κυρίως τις θόριες Επαρχίες της χώρας και τη Δωδεκάνησο. Όσον αφορά στην τελευταία, η δράση του εντοπίζεται στο γεωργικό και τεχνικό τομέα. Την περιουσία του συνιστούν τα κεφάλαια της ξένης βοήθειας που εισπράττει η Ελλάδα την περίοδο εκείνη. Είναι ένα κρατικό ίδρυμα με χαρακτήρα προσωποποιημένου θεσμού, «υπό την προεδρία και την προσωπική φροντίδα του βασιλέως... και την προστασία της Βασιλομήτωρος Φρειδερίκης». «Τρεις ομιλίες προς τους κατοίκους των ελληνικών χωριών», έκδοση Β.Ε.Ι., 1956.

7. Ι. Μαστρογιάννης, *Ιστορία της Κοινωνικής Πρόνοιας στην Νεότερη Ελλάδα*, το Κεφ. Δ': «Αι τελευταίαι εξελίξεις από της απελευθέρωσης», Αθήνα, 1944, σ. 44.

8. Βλ. σχετικά, αυτόθι.

κτων με τους ανταρτόπαιδες και η εκμάθηση μιας τέχνης για την επαγγελματική αποκατάσταση και την κοινωνική τους ένταξη.⁹

Παράλληλα με τις Τεχνικές Σχολές λειτουργούν οι Οικοκυρικές Σχολές, που υποδέχονται 200 νέες κάθε χρόνο. Οι κοπέλες αυτές προέρχονται από αναμορφωτήρια ή την προστασία ανηλίκων. Το σχολικό έτος 1955-56, οι σχολές δέχτηκαν γυναίκες πολιτικές κρατούμενες και φυλακισμένες, ως αγροτική εκτέλεση ποινής. Οι παραπάνω κατηγορίες αναμειγνύονται για τους ίδιους λόγους με κοπέλες της επαρχίας, νεαρές αγρότισσες που φοιτούν εθελοντικά στις σχολές.

Συγχρόνως ο Ελληνικός Ερυθρός Σταυρός (Ε.Ε.Σ.) αναλαμβάνει τη λειτουργία, οργάνωση και επέκταση του Πολιτικού Νοσοκομείου της Λέρου —πρώην Ναυτικό Νοσοκομείο των Ιταλών— μετονομάζοντάς το σε Ασκληπιείο. Μόλις κλείνουν οι Τεχνικές Σχολές ανοίγουν δύο άλλα ιδρύματα: το ψυχιατρείο και το Ίδρυμα Απροσαρμόστων Παίδων, Π.Ι.Κ.-Π.Α.

Παράλληλα, στην περίοδο της δικτατορίας το νησί λειτουργεί ως «τόπος» εκτόπισης πολιτικών κρατουμένων. Μόλις έκλεισε το στρατόπεδο συγκέντρωσης πολιτικών κρατουμένων στη Γυάρο και οι δικτάτορες ελευθέρωσαν τις γυναίκες και τους αρρώστους, οι υπόλοιποι που κρίθηκαν ως επικίνδυνοι στάλθηκαν στη Λέρο, που ήταν ακόμη άγνωστη και δεν είχε στιγματιστεί ως τόπος εξορίας. Αυτός ήταν ένας από τους λόγους που την διάλεξαν, εκτός από την υπάρχουσα —τύπου στρατοπέδου— κτιριακή υποδομή της (όπως φαίνεται και στη χρήση του όρου «στρατόπεδο συγκέντρωσης πολιτικών κρατουμένων») ή τον περιφερειακό της χαρακτήρα και τις άλλες συνθήκες που οδήγησαν στην εγκατάσταση παντός τύπου ιδρυμάτων στο νησί. Έτσι η Λέρος την περίοδο αυτή «φιλοξενεί» γύρω στους 1.270 πολιτικούς κρατουμένους.

9. Α. Τσαλδάρη, *Εθνικά Κοινωνικά Πολιτικά Προσπάθειαι*, Αθήνα, 1967.

Η ΠΡΟΪΣΤΟΡΙΑ ΤΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΛΕΡΟΥ
ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΧΡΟΝΟΛΟΓΙΚΟΣ ΠΙΝΑΚΑΣ ΤΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΤΗΣ ΛΕΡΟΥ

1949	Τεχνικές σχολές του Β.Ε.Ι.
1953-63	Οικοκυρική Σχολή
1948-49	Αγροτική, Μεταβατική Σχολή
1957	Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου
1970	ΚΕΠΕΠ (Π.Ι.Κ.Π.Α.)
1952	Κρατικό Νοσοκομείο Λέρου (Ασκληπιείο)
1969-72	Στρατόπεδο Πολιτικών Κρατουμένων

6. Η διαδοχή των ιδρυμάτων στο χώρο

Ο χώρος εγκατάστασης των παραπάνω ιδρυμάτων, μακριά από το παραδοσιακό κέντρο της κοινότητας και η προηγούμενη χρήση του κάθε κτιρίου, σε συνάρτηση με τις άλλες συνθήκες της εποχής, ερμηνεύουν την επιλογή του συγκεκριμένου νησιού ως χώρου εγκατάστασής τους την παραπάνω ιστορική περίοδο. Τα διαθέσιμα υπερμεγέθη κτίρια των πρώην ιταλικών στρατώνων, που βρίσκονται στα πιο ακραία σημεία του νησιού ή στην καρδιά του τότε Ιταλικού Δήμου, στο Λακκί,¹⁰ λειτουργούν ως «τόποι» εγκλεισμού και αποκλεισμού, συγχρόνως, «ανεπιθύμητων» κοινωνικών κατηγοριών.

10. Στη διάρκεια της τελευταίας περιόδου της ιταλικής κατοχής και σε συνάρτηση με τον ιταλοαβησσυνιακό πόλεμο, οι Ιταλοί διαμορφώνουν σταδιακά το νησί σε σύγχρονη στρατιωτική βάση. Η επιλογή του νησιού για την εγκατάσταση της βάσης έγινε για λόγους γεωγραφικούς και οικολογικούς — κύρια όμως εξ αιτίας της στρατηγικής του θέσης για την έκβαση του ιταλοαβησσυνιακού πολέμου. Συγκεκριμένα, το φυσικό λιμάνι του Λακκίου, μέσα από μια σειρά έργων υποδομής, ναυτικά και λιμενικά, μετατράπηκε, σε σύγχρονη αεροναυτική βάση. Βλ. Μ. Βενιάδου, *Λέρος. Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική*, Αθήνα, Μέλισσα, 1984. Συγχρόνως και ο ίδιος ο αρχικός οικισμός αλλάζει φυσιογνωμία και διαμορφώνεται σταδιακά σε στρατιωτικό οικισμό, κατάλυμα των στρατιωτικών επιτελείων των Ιταλών που κατέλαβαν την Δωδεκάνησο — με βάση το ιταλικό σχέδιο πόλης και πρόβλεψη 30.000 κατοίκων, με διαμόρφωση ευθύς εξ αρχής, κέντρου, αγοράς, κοινοχρήστων κτιρίων και γειτονίες σπιτιών, που προορίζονταν για κατοικίες των ιταλών αξιωματικών και των οικογενειών τους. Κατασκευάζονται στρατιωτικά κτίρια για να στεγάσουν διοικη-

Πιο συγκεκριμένα, ο μεγάλος στρατώνας που, στα νεότερα χρόνια, στέγαζε το 10ο Σύνταγμα του ιταλικού πεζικού στο κέντρο του Λακκιού, από το 1953 ως το 1963 στεγάζει την Οικοκυρική Επαγγελματική Σχολή του Β.Ε.Ι. και από το 1970 ως σήμερα το Π.Ι.Κ.Π.Α. Τα υπόλοιπα κτίρια των στρατώνων του Λακκιού από το 1964 μέχρι σήμερα λειτουργούν ως «αποικία ψυχοπαθών» και στεγάζουν τα τμήματα των γυναικών κατά κύριο λόγο.

Επίσης, μέσα στο ίδιο το στρατόπεδο του Λακκιού, λειτουργούσε, από τα μέσα της δεκαετίας του '30, το Ναυτικό Νοσοκομείο των Ιταλών. Αυτό με την απελευθέρωση (1946), μετατρέπεται σε Πολιτικό Νοσοκομείο της Λέρου και αφ' ότου αναλαμβάνει τη λειτουργία του ο Ε.Ε.Σ. (1952-1975), μετονομάζεται σε Ασκληπιείο και Γενικό Νοσοκομείο Λέρου. Την ίδια χρονιά το Ασκληπιείο λειτουργεί και ως Σανατόριο, μετατρέποντας έναν ικανοποιητικό αριθμό κλινών (130-150) σε σανατοριακές, δεδομένου ότι τα λοιμώδη νοσήματα μετά τον πόλεμο βρίσκονταν σε έξαρση και έπρεπε να αντιμετωπιστούν άμεσα, γιατί οι σανατοριακές κλίνες των μεγάλων νοσοκομείων των πόλεων δεν επαρκούσαν για την αντιμετώπιση όλων των περιστατικών.

Έτσι το πρώην Ναυτικό Νοσοκομείο των Ιταλών, που ήταν ένας σωρός από ερείπια, επισκευάζεται από το 1948 ως το 1952, μετά την εισήγηση της βασίλισσας Φρειδερίκης, για να βοηθήσει στην ανακούφιση χιλιάδων παιδιών που έπασχαν τότε από φυματίωση των οστών. Το Ασκληπιείο της Λέρου, νοσηλεύει από το 1952 ως το 1963 πάνω από 1000

τικές και στρατιωτικές υπηρεσίες, το νοσοκομείο, κοιτώνες για τους ιταλούς στρατιώτες, κατοικίες για τους ιταλούς αξιωματικούς και αποικιστές και τις οικογένειές τους, υπόστεγα και υπόγειες αποθήκες, εργαστήρια και εργοστάσια παραγωγής στρατιωτικού υλικού. Βλ. E. Colodny, *La population des îles de la Grèce: essai de géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, vol. 2, Aix-en Provence, 1974: οι μισοί περίπου από τους Ιταλούς που απογράφηκαν στα Δωδεκάνησα το 1936 ήταν συγκεντρωμένοι στη Λέρο και εγκατεστημένοι στο Λακκί, που μετονομάστηκε σε Porto Lago και αναδείχτηκε σε ιταλικό Δήμο. Το 83% των κατοίκων του ήταν Ιταλοί, στρατιωτικοί στην πλειονότητά τους.

πάσχοντες από κλειστή φυματίωση των οστών, διαθέτοντας 130 σανατορικές κλίνες, ενώ το Γενικό Νοσοκομείο διαθέτει μόνο 20 κλίνες. Παύει οριστικά να λειτουργεί ως σανατόριο το 1963. Το Ασκληπιείο έπαψε να λειτουργεί υπό την εποπτεία του Ε.Ε.Σ. το 1975, οπότε επαναλειτουργεί ως Γενικό Κρατικό Νοσοκομείο Λέρου. Στη συνέχεια συγχωνεύεται με το ψυχιατρείο, λόγω έλλειψης ιατρικού και παραϊατρικού προσωπικού, με την επωνυμία Κρατικό Θεραπευτήριο Λέρου. Σχετικά πρόσφατα, το 1993, το Κ.Θ.Λ. συγχωνεύει και το Π.Ι.Κ.Π.Α.

Ο μεγάλος στρατώνας των Λεπίδων άρχισε να χτίζεται το 1929 και συμπεριελάμβανε το κτίριο της ιταλικής στρατιωτικής διοίκησης, τις βίλλες —κατοικίες των ιταλών αξιωματικών και των οικογενειών τους—, τα δύο υπερμεγέθη κτίρια στον Άγιο Γεώργιο —κοιτώνες των ιταλών στρατιωτών— και τα υπόστεγα των υδροπλάνων. Με την αποχώρηση των Ιταλών, όλα του τα κτίρια χρησιμοποιήθηκαν για τη στέγαση των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών (1949-1964), ενώ στη συνέχεια οι ίδιοι χώροι στέγασαν την «αποικία ψυχοπαθών», τα τμήματα των ανδρών. Στη διάρκεια της δικτατορίας, 1967-1973, εγκλείονται οι πολιτικοί κρατούμενοι, στο πιο απομακρυσμένο σημείο των Λεπίδων,¹¹ τον Άι Γιώργη, στους πρώην κοιτώνες των ιταλών στρατιωτών αρχικά και στους κοιτώνες των μαθητών των Τεχνικών Σχολών στη συνέχεια. Πρέπει να πούμε ότι το ίδιο ακριβώς κτίριο του Ναύσταθμου στη γερμανική κατοχή χρησιμοποιήθηκε ευκαιριακά ως φυλακή, όπου εγκλείονταν κομμουνιστές και αντιφασίστες ιταλοί, πολωνοί και αυστριακοί στρατιώτες.¹² Θα πρέπει επίσης να σημειώσουμε εδώ ότι το ίδιο αυτό κτίριο ουδέποτε χρησιμοποιήθηκε ως ψυχιατρικό περίπτερο.

Ένα άλλο πάλι ακραίο σημείο πάνω στο νησί, στα βόρεια αυτή τη φορά, είναι το Παρθένι, ένα άλλο φυσικό λιμάνι, ψαράδικος οικισμός σήμε-

11. Τα Λέπια είναι το νοτιότερο άκρο του νησιού, πιο κοντά στην Κάλυμνο. Όταν μιλάμε για τα Λέπια εννοούμε τη θέση Λέπια πάνω στον κόλπο του Λακκίου.

12. Μ. Σαμάρκος, *Λέρος, η Μάλτα του Αιγαίου*, Αθήνα, 1974.

ρα, όπου υπήρχε επίσης ένα ιταλικό στρατόπεδο. Αργότερα, στα κτίρια των στρατώνων αυτών, περίοδος 1967-71, εγκλείονται οι «αντιφρονούντες» του στρατιωτικού καθεστώτος της 21ης Απριλίου 1967. Τον Απρίλιο του 1968, η Λέρος «υποδέχεται» συνολικά 1270 πολιτικούς κρατούμενους. Απ' αυτούς άλλοι έμειναν στο στρατόπεδο του Παρθενίου και άλλοι —τα στελέχη— μεταφέρθηκαν στα κτίρια του Άη Γιώργη (πρώην κοιτώνες των μαθητών της Τεχνικής Σχολής). Στη συνέχεια, και μετά το πραξικόπημα στην Κύπρο, ο ίδιος χώρος μετατρέπεται σε ελληνικό στρατόνα.

3. ΕΚΔΟΧΕΣ ΤΗΣ ΕΓΚΑΤΑΣΤΑΣΗΣ ΤΩΝ ΙΔΡΥΜΑΤΩΝ ΣΤΟ ΝΗΣΙ

Στη μεταπολεμική περίοδο η Λέρος συνιστά μια μικρογραφία της ελληνικής κοινωνίας, στο βαθμό που παρουσιάζει μία εικόνα προοδευτικής ιδρυματοποίησης. Οι κύριοι στόχοι της κρατικής πολιτικής την περίοδο εκείνη ήταν η ανόρθωση της εθνικής οικονομίας και η «εξυγίανση» της ελληνικής κοινωνίας μέσα από την πρόληψη και καταστολή των «επικίνδυνων» τάξεων. Αυτό το τελευταίο υλοποιείται με την ίδρυση μιας ατέλειωτης σειράς ιδρυμάτων κοινωνικής προστασίας. Το ερώτημα που τίθεται είναι γιατί η κεντρική εξουσία επιλέγει στην παραπάνω ιστορική περίοδο αυτή τη νησιωτική κοινότητα ως «τόπο» εγκλεισμού και αποκλεισμού περιθωριακών κοινωνικών κατηγοριών;

Οι ντόπιοι ερμηνεύουν το φαινόμενο με βάση την προϋπάρχουσα κτιριακή υποδομή: «Τα ιδρύματα τα φέρανε στη Λέρο γιατί υπήρχαν τα κτίρια των Ιταλών». Τα κτίρια αυτά που η δόμησή τους, όσον αφορά στο σχήμα και το πρότυπο του στρατοπέδου, δεν έχει αλλάξει καθόλου μέσα στο χρόνο, εξυπηρετούν διαφορετικές κάθε φορά ανάγκες «κανονικοποίησης» του κοινωνικού σώματος, ανάλογα με την ιστορική περίοδο και τις επιλογές του επίσημου κράτους. Έτσι, βλέπουμε το ίδιο στρατόπεδο να λειτουργεί άλλοτε ως φυλακή και στρατόπεδο συγκέντρωσης πολιτικών κρατούμενων, άλλοτε ως αναμορφωτήριο ή εκπαιδευτικό ίδρυμα, άλλοτε ως

νοσοκομείο, ψυχιατρείο ή άσυλο ανιάτων ή ακόμη σαν Εργατικός Οικισμός (βλέπε την περίπτωση των γεωργικών αποικιών της Ρόδου, που μετά τον πόλεμο έγιναν εργατικές κατοικίες).

Για καιρό θα συναντούμε στην πολεοδομία, στην οικοδόμηση των εργατικών οικισμών, των νοσοκομείων, των ασύλων, των φυλακών, των Παιδαγωγικών Ιδρυμάτων, αυτό το πρότυπο του στρατοπέδου ή τουλάχιστον τη θεμελιακή αρχή στην οποία βασίζεται μια χωροταξική διάρθρωση των ιεραρχημένων επιτηρήσεων.¹³

Είναι κοινός τόπος των κοινωνικών επιστημών σήμερα ότι ο δομημένος χώρος αποτυπώνει αλλά και αναπαράγει ως ένα βαθμό τις κοινωνικές σχέσεις και τις λειτουργίες. Και στη δική μας περίπτωση η αρχιτεκτονική του στρατοπέδου ή γενικώτερα «η αρχιτεκτονική της πειθαρχίας» αποτυπώνει και αναπαράγει την κοινωνική ιεραρχία. Αυτού του τύπου η αρχιτεκτονική επιβάλλει την «οικονομία» του χώρου και την ορθολογική χρήση του· χωρίς να αφήνει κενά, εμποδίζει την ελευθερία κινήσεων των ανθρώπων. Όπου υπάρχουν τέτοια κενά —αποστάσεις— σχηματοποιούν στο χώρο τις υπάρχουσες ιεραρχίες.¹⁴

Η οργάνωση του χώρου του στρατοπέδου υπακούει στην αρχή της κατανομής των ατόμων στο χώρο αλλά και της λειτουργικότητας των θέσεων, δηλ. μια θέση για κάθε άτομο και κάθε άτομο σε μια θέση.¹⁵ Έτσι, ο ιδιωτικός χώρος καταργείται και επιβάλλεται η γραμμική ακολουθία δραστηριοτήτων καθημερινής ρουτίνας. Τα κτίρια του στρατοπέδου εκφράζουν με τον όγκο και την εξωτερική τους εμφάνιση το μεγαλείο και τη δύναμη, και με την εσωτερική τους διαρρύθμιση εξασφαλίζουν τον πλήρη και ολοκληρωτικό έλεγχο του ατόμου.

13. Μ. Φουκώ, *Επιτήρηση και τιμωρία. Η γέννηση της φυλακής*, Αθήνα, 1989, σ. 229.

14. Αυτόθι.

15. Αυτόθι.

Το στρατόπεδο είναι το διάγραμμα μιας εξουσίας που ασκείται χάρις σε μια γενική ορατότητα που διασφαλίζει τόσο την επιτήρηση του εξωτερικού χώρου όσο και τον εσωτερικό λεπτομερειακό έλεγχο.¹⁶

Ο εγκλεισμός, που συνιστά συγχρόνως και αποκλεισμό ορισμένων κοινωνικών κατηγοριών, προφυλάσσει την υπόλοιπη κοινωνία από τις παραπάνω κατηγορίες αλλά και το αντίστροφο. Η δόμηση των ιδρυμάτων αυτών πρέπει να εξυπηρετεί τις ανάγκες απομονωτικής προστασίας. Έτσι, η είσοδος και η έξοδος απ' αυτό ελέγχεται ασφαλώς. Όμως, ο εγκλεισμός θεραπεύει συγχρόνως την «απόκλιση», εισάγοντας στο σώμα και το πνεύμα των εγκλειστών την ορθολογική χρήση του χώρου, του χρόνου και των πραγμάτων.¹⁷ Μια ολόκληρη κοινωνία, η νεοελληνική, μεταπολεμικά εθίζεται στην «κανονικότητα». Στόχος η αύξηση της χρησιμότητας των παραγωγικών δυνάμεων στο πλαίσιο ανάπτυξης της κεφαλαιοκρατικής οικονομίας.

Οι Ιταλοί δεν άφησαν πίσω τους μόνο στρατιωτικές εγκαταστάσεις — στρατόπεδα — αλλά και κτίρια κοινόχρηστα, όπου στεγάζονταν διοικητικές υπηρεσίες. Μετά την ενσωμάτωση και την Συνθήκη Ειρήνης όλα αυτά τα κτίρια —περιουσία του Ιταλικού Δημοσίου— περιήλθαν στο Ελληνικό Δημόσιο, το οποίο στεγάζει στα στρατιωτικά κτίρια προνοιακά και πειθαρχικά ιδρύματα και στα πολιτικά δημόσιες υπηρεσίες. Έτσι, το κτίριο της τέως Ιταλικής Ναυτικής Διοίκησης στεγάζει σήμερα το Γυμνάσιο, η πρώην Ιταλική Δημαρχία τη Λέσχη Αξιωματικών, το φασιστικό εντευκτήριο τις υπηρεσίες του Ο.Τ.Ε. και το Ιταλικό Τελωνείο την ΕΛ.ΑΣ. Η καθολική εκκλησία, με ορισμένες προσθήκες, μετατράπηκε σε ορθόδοξη και η Ιταλική Σχολή Καλογραγιών στεγάζει το Δημοτικό Σχολείο.

Το διάδοχο ελληνικό Κράτος φαίνεται ότι με την οικειοποίηση και πολιτική αναβάπτιση των πρώην ιταλικών δημοσίων κτιρίων επιδιώκει να υπο-

16. Αυτόθι.

17. Αυτόθι.

γραμμίσει συμβολικά την παρουσία του σε μια περιοχή που μόλις ενσωματώνεται στην επικράτειά του, να υπερτονίσει την ελληνικότητά της και να ενισχύσει την εθνική ταυτότητα του πληθυσμού της. Ο ιδεολογικός λόγος της εποχής υπαγορεύει δίπλα σε κάθε ιταλικό κτίριο να κτιστεί ένα ελληνικό.

Έχτισαν οι Ιταλοί στην πλατεία των χωριών μας το σταθμό των καραμπι-νιέρων. Εμείς πρέπει να στήσουμε απέναντί του το ελληνικό σχολείο και την ορθόδοξη εκκλησία και το ιατρείο και το κοινωνικό κέντρο. Για να φαίνεται καθαρά η διαφορά ενός κράτους που επιβάλλεται δυναμικά στους κατοίκους του από το κράτος που εκπολιτίζει και εργάζεται γι' αυτούς.¹⁸

Όσον αφορά στην κοινότητα που μελετάμε, το κράτος είχε την ευκαιρία να στεγάσει τους θεσμούς του χωρίς να υποβληθεί σε έξοδα οικοδομη-σης νέων κτιρίων, μια πρακτική που εφαρμόζει ήδη από τον 19ο αιώνα.

Στην Ελλάδα η κρατική εξουσία από πολύ νωρίς επιδεικνύει ποικιλότροπα την ισχύ της, το κράτος επιβεβαιώνει την κυριαρχία του, τονίζει συνεχώς την παρουσία της, χωρίς το ίδιο να έχει υποβληθεί στις οικονομικές δαπάνες που απαιτούνται για τη θεμελίωση και συντήρηση παρόμοιων οικοδομημάτων χάρις στις δωρεές των εθνικών ευεργετών και εν γένει της ιδιωτικής φιλανθρωπίας που ανθεί τον 19ο αιώνα. Το κράτος υπογραμμίζει τη συμβολική παρουσία του χωρίς να επιβαρύνει το δημόσιο ταμείο.¹⁹

Έτσι, αμέσως μετά την ενσωμάτωση (1948), στη Λέρο, ολοκληρωτικά ιδρύματα στεγάστηκαν στις υπάρχουσες στρατιωτικές εγκαταστάσεις

18. Βλ. Υπουργείο Ανοικοδομήσεως, *Δωδεκάνησος*, τόμ. Β', 1948, σ. 15

19. Κ. Τσουκαλάς, *Κοινωνική ανάπτυξη και κράτος. Η συγκρότηση του δημόσιου χώρου στην Ελλάδα*, Αθήνα, 1989, σσ. 66-68. Όσον αφορά στα «παρόμοια οικοδομήματα» ο Τσουκαλάς αναφέρεται στα «δημόσια κτίρια που κάθε κράτος είναι υποχρεωμένο να οικοδομήσει για να στεγάσει τις υπηρεσίες του αλλά και να διατρανώσει τη συμβολική του παρουσία». Μνεία στο, Δ. Μακρινιώτη, «Η έννοια και ο χαρακτήρας της φιλανθρωπίας στα αναγνωστικά βιβλία του Δημοτικού Σχολείου την περίοδο 1900-1920», *Σύγχρονα Θέματα*, 25(1985), σ. 77.

και κρατικές υπηρεσίες και δημόσιοι οργανισμοί στα κοινόχρηστα κτίρια των Ιταλών.²⁰ Η χρησιμοποίηση αυτών των κτιρίων διευκόλυνε το ελληνικό Κράτος και απάλλαξε τον προϋπολογισμό του από μια υπέρογκη δαπάνη.

Μια προσεκτική χαρτογράφηση των Ιδρυμάτων, τα αποτυπώνει στα πιο ακραία σημεία του γεωλογικού χάρτη του νησιού. Αυτοί οι «τόποι» αποκλεισμού που βρίσκονται στα «άκρα» της φυσιολογικότητας και του κοινωνικού ελέγχου, «φιλοξενούν ακραίες» κοινωνικές κατηγορίες, όπως είναι οι φαντάροι, οι πολιτικοί εξόριστοι, οι παραστρατημένοι νέοι, τα απροσάρμοστα παιδιά, οι ανάπηροι, οι ψυχασθενείς τέλος, κατηγορίες που διαδέχονται η μία την άλλη στο χώρο των παλιών στρατώνων.

Από μια άλλη άποψη, η Λέρος στο σύνολό της συνιστά ένα πλαίσιο περιφερειακό, ασυνήθιστα απομονωμένο γεωγραφικά και θεσμικά. Είναι νησί απομακρυσμένο, καθώς βρίσκεται στην περιφέρεια χωρίς εύκολη πρόσβαση στο κέντρο, μόλις πρόσφατα ενσωματώνεται στην Ελλάδα, μετά από μια μακριά περίοδο ιταλικής κατοχής που ακολούθησε την οθωμανική κυριαρχία.

Στόχοι της αναπτυξιακής πολιτικής, η αύξηση της χρησιμότητας των παραγωγικών δυνάμεων, η ανάπτυξη των καθυστερημένων περιοχών της Ελλάδας, σε συνδυασμό με την προνοιακή πολιτική της περιόδου που υπαγορεύει την «κανονικοποίηση» του κοινωνικού σώματος, μέσα από την ίδρυση μιας σειράς ολοκληρωτικών θεσμών, οδήγησε το ελληνικό κράτος να εγκαταστήσει μια αλυσίδα από προνοιακά-πειθαρχικά ιδρύματα στη Λέρο, όπου προϋπήρχε η «κατάλληλη» κτιριακή υποδομή. Η κατεστραμμένη οικονομία του νησιού και η παντελής έλλειψη οικονομικών πόρων μετά τον πόλεμο εξασφάλισε την ανοχή, αν όχι την προτροπή των κατοίκων —μέσω του δικτύου πολιτικής πατρωνίας—, για μια «άλλου» τύπου ανάπτυξη του νησιού αντί της ερήμωσης.

20. Οι στρατιωτικές εγκαταστάσεις αμέσως μετά την ενσωμάτωση περιήλθαν στο Ελληνικό Βασιλικό Ναυτικό.